

դաց զարգացմանց մէջ չկային շարք մը ներգործութեանց, որ դէպ ՚ի մի և նոյն կէտն ուղղէին յառաջագիմութիւնը: Իւրաքանչիւր ազգ միշտ ունեցեր է մասնաւոր հանգամանք կամ առանձինն յարմարութիւնք, ըստ կլիմային, ըստ աշխարհագրական կամ տեղագրական դրիցն: Երկրին բերքն, հողուն բնութիւնը, տունն ազգաց բարոյական զարգացմունք, բնական ունակութիւնք, ճաշակք, ճարտարութիւնք, մէկմէկէ շատ սարքեր նիւթերու վրայ. և որոնք մեծ ազդեցութիւն ունեցան անոնց բաղդին վրայ: Օրէնսդրաց բնաւորութիւնքը, կիրքն, ելոյ և զգալու կերպն, որոնք կանոնաւորեցին ընկերութեանց յարաբերութիւնները, որոնց իրենք ալ մասն կը կազմէին, ձեռնտու եղան նաև տպաւորելու այս ընկերութեանց վրայ այնպիսի բնաւորութիւններ, որ շատ անգամ անջնջելի մնացին և ընդգիմացան ամենայն փոփոխութեանց և ամենայն յեղափոխութեանց բազմաթիւ դարուց: Երբ ամենայն մտադրութեամբ կը քննենք ժողովուրդներն, որոնք առաջին տեսութեամբ այնպէս կը ցուցնեն թէ մի և նոյն դասէ ըլլան, ինչպէս որ մի և նոյն հասարակաց ծանոթն ունին, կը տեսնենք ևս քան զևս որ շատ տարբերութիւններ ունին իրենց բարուցն ու սովորութեանցը մէջ, պատճառաւ պարագայից, թէպէտ և երբեմն թեթեւագունից, որ անոնց մը տացն ուրիշ հակումն տուեր են:

Թէպէտև դժուարին ըլլայ քննել ու գտնել պատճառներն՝ որ առաջնորդեցին կամ մղումն տուն ժողովրդոց մը տաւորական այս կամ այն ճամբուն մէջ մտնելու, և ծրագրեցին անոնց քաղաքականութեան նկարագիրն, սակայն կարելի է գուշակել անոնց համբերութեան, անոնց թուարկութեան դրութեան և անոնց գործածած թուագրութեան (Algorithme) թէ ինչ կերպ արուեստից կամ գիտութեանց մշակութիւնը մեծ ազդեցութիւն ըրեր է անոնց բաղդին վրայ:

Թուագրութիւն կ'ըսուի այլ և այլ

կերպերն որ կը գործածուին հաշիւները նշանակելու, թէ թուանշանօք, թէ նշանագրովք կամ խորհրդածութեամբ սահմանաց, զոր ենթակայ են ընդունելու այլ և այլ կարգի մեծութիւնք երբ միանգամայն կը փոփոխին, և որոնց յարաբերութիւնքը կը հաստատուին: Թուաբանութիւնը, գրահաշիւը, տարբերական և ամբողջական հաշիւը, զանազանութեանց հաշիւը իրենց յատուկ թուագրութիւնը կամ նշանագրութիւնն ունին, և դիւրին է ըմբռնելը թէ կրնայ ըլլալ և կարելի է գրառել ուրիշ կերպեր ալ քանակութիւնները բաղդատելու և իրարու յարաբերութիւնքը հաստատելու, որով ծանուցեալ թուագրութեանց համբանքն երթալով կ'աճի:

Օրագրիս հետագայ թերթերուն մէջ կը ջանանք պարզ և մեկին ոճով բացատրել թուագրութեանց այլ և այլ կերպերն, ինչպէս նաև գիտութեանց և արուեստից վրայ ըստ կարի դիւրիմաց հաստատենքով ամփոփել շատ մը կարևոր խնդիրներ, և այսպէս կազմել առանձին մաս մը օրագրիս մէջ Հանդէս գիտութեանց և արուեստից առումով:

ՕԼԻՎԻԷ

Գ

Ջարհուրեցա՛ր, բարեկամ. սակայն դեռ ամէն բան չպատմեցի: Արթնցաւ կասողն, բայց քուն մնաց խեղճ. երբոր ինքն իրեն եկաւ, խենթեցած էր. անանկ կատաղի խենթ, որ փոխանակ հանդարտելու իր կնոջ տեսութեամբն՝ աւելի կը մոլեգնէր: Խենթութիւն ահաւոր, որովհետև չէր մոռցուցած հանդիպած դէպքը. կասողնի բանավարութիւնը նաւարեկեր՝ այլ յիշողութիւնն ապրեր էր: Միտքը դրած էր որ տղուն մահուան վրայ՝ մեռնելու դատապարտեր են զինքը, և սպանութեան տանէ:

լու միջոցը փախեր՝ բայց կնիկը կը փրն՝ տուէ զինքը արպէս զի դահճին ձեռքը մատնէ։ Հանդարտ էր ըստ բաւականին ինծի հետ մինակ եղած ատենը. կոմսուհին աչքին հանդիպածին պէս՝ սոսկալի գոչմամբ կ'աղաղակէր՝ փուճ տեղն անիկայ արտասուածքին և աղաչաւոր կերպով քովը կը մօտենար. փուճ տեղն անոյշ խօսքերով կը ջանար վախը փառատել. սարսափը կ'առնուր զկասողոն, կահկարասեաց ետեւը կը պահուրտէր, կամ ձեռքերնէս թօթվելով ինքզինքը՝ կ'երթար գունաթափ և դողդղալով պալատին ձեղունին մէջ կը կծկէր. և հազիւ հազ կրնայի հանել հոնտեղէն և խուցը բերել։ Առջի բերան ժամանակաւոր յիմարութիւն մը կարծեցի. բայց ըղեղին տենդն օր ըստ օրէ փոխանակ նուազելու կը սաստկանար։ Բաց ինծի մէ մարդ չէր թողուր քովը. իմ կերպարանքէս միայն չէր կասկածէր։ Վալկրան տիկինը բռնադատեցաւ անկէ ետքն առջևը չերենալու. խեղճը մէկ օրուան մէջ ամէն բան կորսնցուցեր էր. մի և նոյն հարուածով էրիկն ու զաւակը կորուսեր էր։ Վերցուր տառապելոց Աստուածը. զրկէ թշուառ կիներն Աստուծոյ որ կը քաջալերէ և կը մխիթարէ, այն ամենալաւ Աստուծոյն որ արտասուքնիս կը համրէ. կը հարցընեմ՝ քեզի՝ ի՞նչ կը մնար իրեն։

Տեսայ ան ատեն քրիստոնէական հաւատոց և համակերպութեան կարողութիւնը։ Կենաց մեծ փորձանքներուն մէջ՝ փիլիսոփայութիւնն օգուտ մը չունի. կրօնքն և եթ համբերել կը սորվեցընէ։ Եւ Աստուծոյ չեկած ոյժն ու քաջալերութիւնը ո՞րն է. — իւրաքանչիւր մարդոյ կազմուածքին հետեւանքը. կաղնին դէմ կը կենայ, իսկ թփիկը կը խորտակի։ Վալկրան տիկինն հպատակեցաւ երկնից և իր երջանկութեան աւերակաց վրայ ծնրադրած աղօթեց։ Իր աղիտից սաստկագոյն կսկիծին միջոց ալ բերնէն նախատինք մը չթուաւ նախախնամութեան դէմ. սրբութեան մարտիրոսի պէս երեցուց միշտ զինքը։ Գիտէր որ Օլիվիէ իյնալով չէր

մեռած, ինչպէս որ առաջ պատմեր էի իրեն. ամէն բան տեղն 'ի տեղ ըմբռնէր ու գուշակեր էր։ Այս սոսկալի գաղտնիքը սրտին մէջ պահեց, և ոչ երբէք խօսք բացինք անոր վրայօք. էրկանը վրայ ցըցուցած զարմանալի կարեկցութենէն, ամուսնական սիրոյն աճմանէն, և հրեշտակային համբերութեամբ խեղճ յիմարելոյն թշուառութիւնը խոնարհաբար ընդունելէն և եթ հասկըցայ՝ որ ամէն բան գիտէր։ Երբ սաստիկ յոգնութենէն քունը կը կոխէր Կասողոնի վրայ, կամացուկ մը կնիկը սենեակը կը կը մտնէր, գլխուն քովը ծունկ կը դնէր, և անոր քնոյն մէջ՝ ցած ձայնով հետը կը խօսէր։ Այսպէս կը վաղցընէր 'ի գիշերային մթութեան՝ սիրոյ և ցաւոց աղբիւրներն որոնցմով զեղուն էր։ Կը յուսար որ Կասողոն խեղքը գըլուխն արթըննար ու գրկախառնէր հետը, և 'ի գութ շարժելով՝ լար իրեն հետ։ Մնտովի յոյս. արթնցածին պէս՝ խենթութիւնը վրայ կը վազէր, և կոմսուհին բռնադատուելով հեռանալու՝ ողբանուէր սոսուերի մը պէս կ'աներեւութանար։

Սակայն բանը ասանկ թողուլ չէր ըլլար։ Ֆուրէ բժիշկը կանչել տուի նանդ քաղաքէն. կը ճանչնաս զինքը. գիտես որ ազնիւ ծերունին սրտի և մըտաց կատարելութեանցն հետ կը միացընէ արուեստին փորձը։ Ոչ միայն մարմնոյ հիւանդութիւնները բժշկելու ճարտար է, այլ նաեւ սրտի բժիշկ է. կը ճանչնամ մարդիկ որ իրմէն առողջացած են։ Վալկրան տիկինն ամենամեծ վստահութիւն ունէր վրան, որուն արժանաւոր էր բժիշկը։ Ֆուրէ քանի մը օր քննելէն ու խորհրդածելէն ետքը, առանձնացաւ հետս ու ըսաւ.

— Չեմ յուսար որ խեղճ երիտասարդին ըղեղը նորէն տեղը գայ. հրաշքով կրնայ բժշկուիլ, բայց բժիշկները չեն հրաշագործեր։ Այն խենթութիւնն որ բանաւոր պատճառէ առաջ կու գայ, գրեթէ միշտ անդարմանելի է։ Նման է ճշմարտութենէ մը ելած մոլութեան, որուն հետեւանքը թէպէտ

անտեղի, բայց առաջարկութիւնն ուղիղ ըլլալով՝ ոյժ կու տայ անոր և իրեն անառիկ պատնիշով կը զօրացնէ։ Ի վերայ այս ամենայնի՝ ձեռքերնէս եկած փորձը պէտք է ընենք, թէ և առողջութեան ճար չըլլայ։ Այս տեղս վարկրան կոմսին համար չէ. իր կնոջ ներկայութիւնն և այն վայրաց տեսութիւնն, որք իր երջանկութեանն երկար ատեն հանդիսատես եղած են, կը գրգռեն ու կը զայրացնեն զինքը։ Հարկ է ելլէ երթայ, հեռանայ ասկից. երբ հալածուելու վախը կտրի, մնեղնութիւնը կը հանդարտի։ Ես խօսք կու տամ որ Գաղղիայէն դուրս ելածին պէս՝ կատաղութիւնը կ'իջնայ կը խաղաղի. բաւական է որ կամացը դէմ բան մը չըլլուի։ Մնացածը ժամանակին թողունք. մենք բժիշկքս երբոր ուրիշ ճար չունինք՝ այս ճարը կ'ապրուպրենք։

Բժիշկին կարծիքն այս էր. իմա ալ անոր համաձայն։ Վարկրան տիկնոջ առջևն որ դրի բանը, դէմ չկեցաւ։

— Բայց որովհետեւ էրիկս կը փախչի ինձմէ, ըսաւ արտասուօք, ես հետը չեմ կրնար երթալ... ուրեմն ո՞վ պիտի տանի զինքը։

— Ես իսկ, տիկին, պատասխանեցի։

Երկրորդ օրը անասող և անլուսին գիշերով ճամբորդի կառք մը պարտիզին դրանն առջև կեցած էր։ Դիւրաւ համոզելով զկատոն հետս դալու, առի վար տարի զինքը։ Միտքս գրեթէ որ խոհեմութեամբ ամէն հրնարք բանեցուցած էի իր փախուստը ծածկելու համար. գիշերը՝ մթին, ծառայք քուն էին, կնիկը բան չէր կրնար գիտնալ։ Գայլանման քայլերով դուրս ելանք. և վանդակեայ դուռն որ հասանք, կատոն կառքին մէջ ցատքեց։ Ես ալ հեծնալու վրայ էի, երբոր մթութեան մէջ տեսայ վարկրան տիկինը։ Ձեռքս իրեն քաշեց և բռնի չրթանցը մերձեցուց։ Վայրկեան մը անցաւ՝ ձիերը սրարշաւ կը վազէին։

Դ

Բարեկամ, ինչպիսի ճամբորդութիւն. մտիկ դիր որ գաղափար մը առնես։ Դէպ 'ի խտալիա դարձուցած էինք ճամբանիս. ըստ գուշակութեան բժշկին՝ սահմանագլուխն անցնելնէս ետքը՝ կատոնի խենթութիւնն աւելի կակղցաւ ու ընդեւացաւ։ Ճամբարտն ըսելով, ըղեղին մէկ մասը միայն մնասուած էր, մնացած մասերն առողջ և անարատ էին։ Ամէն բանի վրայ իր սովորական ուղիղ տեսութեամբը կը խօսէր. բայց բաւական էր որ կնոջն անունը տայի, մէկէն խեղճը գլխէն կ'երթար. Գաղքէ քաղաք կ'անցնէինք. իմ ջանքս միտքը զբաղեցնեն էր, ինքն ալ ամէն տեղ մէկտեղ կը տանէր իր հոգւոյն աւերակը. վասն զի թէպէտ երբեմն յիմարութիւնը կը թմրէր, յիշողութիւնն — անողորելի թշնամի — դուրս գաղար չէր տար։ Այսպէս որ կողմը դառնար եղիկին, տանջանաց փոփոխութիւն միայն կ'ունենար։ Իսկ ես ճշդիւ կը պահէի երթալու միջոց կոմսուհւոյն ու բժշկին տուած խոստումնքս. կը գրէի ամէն բան կ'իմացնէի իրենց. իրենցմէ ալ միշտ պատասխան կ'առնէի թղթերուս։ Ճամբայ ելլենէս երկու ամիս վերջը նամակ մը առի ճենու վա վարկրան կոմսուհիէն։ Ի՞նչ կ'ըսես. առ նամակն յուսով կը լմննար. այն ազդեցութիւնն ըրաւ վրաս՝ ինչ որ կ'ընէ ծովու մէջ վտանգի եղողին վրայ, երբոր յանկարծ առաջաստի մը ճերմկութիւնն աչքը կը զարնէ Գորիզոնին վրայ։ Բժիշկն ալ քանի մը տող քովէն աւելցուցեր էր նամակին տակը. կը հաստատէր ուրախալի լուրն և կը յանձնէր որ չըլլայ թէ կատոնի իմացընեմ։ Քանի մը ամիս վրան անցաւ, մի և նոյն օրն երկու նամակ ձեռքս հասան ֆիրէնցէ, մէկը կոմսուհւոյն՝ միւսը բժշկին։ Առաջինն աստուածապաշտ սրտէ ելած երախտագիտութեան երգ մըն էր. ծնկան վրայ կարդացի զան և արտասուօք թրջեցի։ Երկրորդն իմ ը-

նեղիքներս կը պատուիրէր. և ծերունին՝ բռնելու նպատակնիս իմացընելէն վերջը՝ կ'աւելցընէր. « Յուսահատելի չէ բանը, ճար կրնայ ըլլուիլ. միայն մի մոռնար եղածը ծածուկ պահելու վալկրան կոմսէն, որովհետեւ այս մեր փորձին յաջողութիւնը քու խոհեմութեանէդ կը կախուի »:

Անցան ամիսներ. անցան տարիներ ու խեղճ բարեկամիս վիճակին վըրայ փոփոխութիւն մը չտեսնուեցաւ: Գրեթէ բոլոր Եւրոպա քաղեցիներ, անկէ Արեւելք անցանք. սակայն ամէն տեղ խենթութիւնը հետն էր: Ինչուան Ոլիմպոս լեռան ստորոտն ալ, մինչև Մեռեալ ծովուն եզերաց վրայ ալ կը նոյնմէն մասնաւոր զրկուած մարդիկ կը տեսնար. հազիւ թէ վրաննիս տեղ մը կը գնէինք, հարկ կ'ըլլար մէկէն վերցընել:

— Ի՞նչպէս կ'ըլլայ, կը հարցընէի երբեմն իրեն, որ կնոյդ պէս անոյշ, սիրալիր ու անձնանուէր ամուսին մը մահդ ուզենայ, ու այս աստիճանի ետեւէդ իյնայ գրեզ հալածելու:

— Ի՞նչպէս կ'ըլլայ, կը պատասխանէր ձայնը բարձրացընելով, խենթ ես ուրեմն գո՛ւ Մարիոյ: Մայր մը կը ներէ իր որդին սպաննողին. ես չեմ որ սպաննեցի իրեն զաւակը...

Կ'ըսէր և կը գոռար կը գոչէր անանկ բարկութեամբ՝ որուն անուն չեմ գիտեր, անլուր թշնամանօք Աստուծոյ վրայ կը բողբէր, և անհաւատալի հայհոյանքներ կ'արձրկէր Նախախնամութեան՝ ան միջոցին որ անիկայ զինքը կը հոգար:

Ստեղ չեմ ուզեր կամ լաւագոյն քան ինչ որ եմն երեւնալ. չեմ ըսեր, բարեկամ, որ ձեռք զարկած գործս չծանրացաւ երբէք վրաս. մանաւանդ թէ քանի մը անգամ զիս ճնշելու վրայ էր: Խորտաներուն տարուած խնամքը քաղցր և գիւրիկն կ'երևայ մարդուս երբոր խենթի մը հետ կեանք անցուցած ըլլայ: Ատեն կ'ըլլար որ տագնապալից ես ինծի կը հարցընէի չըլլայ թէ ես ալ խենթեցած ըլլամ, ինչպէս կ'ըսէր կա-

դոն: Ինչուան հիմա իսկ՝ շատ կը վախեմ որ խենթութիւնը երկայն կենակցութեամբ կրնայ ուրիշ փոխադրիլ:

Հայրենիքէն եկած նամակներն էին ինծի ոյժ և կտրըծութիւն տուողը. բժշկին թղթերը վստահութեամբ գրուած էին. իսկ կոմսուհւոյն գրածները թէև տխրութեան քօղով պատած, կը նմանէին ան մրկալից երկնքին որ ամպերուն մէջէն արևը կը շողացընէ. արտասուք և ժպիտ խառնուած էին անոնց մէջ, և ցաւագին հառաչանաց հետ ցնծութեան անմեղ աղաղակներ կը բարձրանային: Իրեք տարի եղեր էր հեռաւորութիւննիս. կը մնար տարի մըն ալ, անկէ ետքը վերջին մեծ փորձը. մէկ տարի միայն, և թերևս անկէ ետքը բժշկուած էր կասդոն:

Այս վերջին տարին առջիններուն չափ ալեկոծեալ չանցաւ, սակայն ոչ ինչ պակաս վշտալի: Ճամբորդութիւննիս դադրեցուցինք Գերմանիոյ պզտիկ գեղի մը մէջ: Ատենէ մը ի վեր կասդոնն անզգայ վիճակի մէջ կը տեսնէի, որ նեղացուցիչ չէր, բայց մոլեգնութեան կատաղութիւններէն աւելի կը վճատեցընէր զիս: Օրերով շարաթնէրով բերանը բնաւ չէր բանար. երբ կը ջանայի թմրութիւնն անցընել՝ մարած աչքով երեսս կը նայէր ու ապուշ դէմքով կը ժպտէր: Ինչ որ ըսէի՝ պատասխանն ասիկայ էր անխորաբար. — Օլիվիէ մեռաւ, ես եմ զինքն սպաննողը: Կնոյ անունը լսած միջոցը՝ գեռ վրան դող կու գար. բայց որովհետեւ խենթութիւնը չէր կրնար ազդել իր թուլցած մտքին վրայ, մէկէն կը դառնար կ'իյնար կասդոն իր լուիկ անշարժութեան մէջ: Անտարբեր էր ամենայնի, չէր գիտէր և հոգը չէր գիտնալ ո՛ւր տարած ըլլաս զինքը. ամէն տեղ իրեն համար աղէկ էր Գաղղիայէն հեռու: Վախը զիս առաւ ու գրեթէ աղաչանօք որ վերջ տայ ասանկ երկար տանջանքի մը՝ բայց անգութը պատասխանեց. Գեռ սպասէ:

Յ. ՍԱՆՏՈՅ

Հետեւեալն ուրիշ թերթով: